

AZ EZREDÉV VÉGÉN: HAMVAS

A magyar emigránsok között, egy fajta ellensúlyozásképpen, mindig voltak kimagasló írók. Egyikük Márai Sándor (1900–1989), aki amellet, hogy jelentős regényíró volt, ennél is erőteljesebben hatott állásfoglalásával. Noha már a két háború közötti időben sikeres, befutott írónak tudhatta magát, belátta, hogy a sztálinista Magyarországon senki sem őrizheti meg írói integritását, ezért (1948-ban) külföldre távozott, s élete végéig ott írta újabb regényeit, naplójegyzeteit. Művei már csak halála után és a politikai változásokat követően foglalják el méltó helyüket a magyar irodalomban. Következetes kitartással vezetett terjedelmes *Naplója* (1943–1989) a szemünk látára lett a 20. század egyik legjelentősebb irodalmi alkotása; ámbár valóban rövid naplójegyzetek alakjában íródott, a *Napló* egyetlen regénnyé állt össze.

De Magyarországon belül is tekintélyes számú belső emigráns élt, olyan emberek, akik otthon maradtak ugyan, azonban nem közölhették műveiket, mivel tilalmi listán szerepeltek. A letiltások okai mai szemmel nézve érthetetlenek, pedig nem is olyan régen még lesújtó hatásuk volt.

Az indexre került írók táborába tartozott Hamvas Béla (1897–1968) filozófus, esszéista, regényíró is. 1948-tól kezdve egészen haláláig egyetlen sora sem jelenhetett meg. Ennek ellenére mégis megírta műveit, a 20. század egyik leggrandiózusabb életművét, nemcsak magyarországi viszonylatban. Ő, a gondolkodó, aki tulajdonképpen mintha nem is volna magyar, még ha a magyar kultúra talaján sarjadt, és valamennyi művét magyarul írta is; személye a közép-európai kultúrtérre emlékeztet, de – ha róla van szó – igazában egész Európa is túlságosan szűknek bizonyult. Hamvasnak, az európai filozófia és tudomány kitűnő ismerőjének sikerült összefűznie Európát és Ázsiát, egységessé teremteni, tömör egységgé kovácsolni gyakorlatilag az egész világot, s ennek részesévé tenni az egész emberiséget. Ezért legtalálób, ha azt mondjuk róla, hogy az egyetemes emberiség gondolkodója és írója ő, s bár igaz, a magyar, illetve az európai kultúra sarjadéka, képzelőereje és óriási tudása révén hatása világra szóló. Művei nem igényelnek magyarázatot, értelmezést, sem Magyarország távlatából, sem az európai vagy ázsiai nézőpontok vonatkozásában. A grandiózus mű kozmikus magasságokba emelkedett.

Hamvas Béla magáévá tette René Génon alapeszméjét: miszerint az emberiség összes ősi könyvei láthatóan hasonlítanak egymásra, ami azt jelenti, hogy az emberi nem egységes volt valaha. Ezt a tételt továbbfejlesztve jöttek létre Hamvas fő művei, a *Scientia sacra*, *Az őskori emberiség szellemi hagyománya*, a *Karnevál* (regény), a háromkötetes esszégyűjtemény: a *Patmosz*, valamint más művek hosszú sora, amelyek már hozzáférhetőek és fokozatosan meghódítják a világot. S hamarosan a világ is felfedezi a mai emberiség egyik legnagyobb szellemiségét. Magyarország a 20. század elején Ady Endrét, a nagy költőt, a század végén pedig a nagy esszéistát, regényírót és gondolkodót, Hamvas Bélát ajándékozta a világnak.

Lehetséges, hogy az egész huszadik századi Magyarország a magyar gondolatiság és kultúra két nagy személyiségére összpontosítva szemlélhető. Lukács György marxista filozófus (1885–1971) és Hamvas Béla valójában egymással párhuzamos jelenségek, noha ellentétes pólusokon foglalnak helyet; azaz két, teljesen eltérő áramlat képviselői, de akik egyazon évszázadban tevékenykedtek. A fiatal Lukács, a kezdet kezdetén, az első világháború előtt nagy ígéret és beharangozott lehetőség volt, azonban éppen a háború idején a kommunista eszmeáramlathoz csatlakozott, és nem az emberiség egyetemlegesen közös lelkeségének szószólója lesz, hanem haladó szelleműekre és konzervatívokra osztja a különben egységes világot. Úgy tűnik, a valamivel fiatalabb Hamvas Béla az idős Lukács ideológiai ostorcsapásai alatt élteti tovább annak ifjúkori jövőképeit, s igen kedvezőtlen feltételek közepette teremti meg egyedülálló, óriási művét az emberről és az ember küldetéséről a Földön. Hamvas hatalmas formátumú szellem: eszméi tanulmányozásra érdemesek, személyiségét azonban szinte lehetetlen racionálisan megmagyarázni.

Minden nemzet előszeretettel hivatkozik rá, mi mindent adott a világnak meg az emberiségnek a tudományok és a művészet különféle ágazatai terén. Így a magyarság is, noha Európa kis népei közé tartozik, jelentősen gazdagította az emberiség szellemi értékeinek kincsestárát. Ha például a Nobel-díjasok száma alapján ítéljük meg, akkor ez magyar viszonylatban igen tekintélyesnek mondható, hiszen pillanatnyilag 13 magyar Nobel-díjasról

tudunk (név szerint: Lénárd Fülöp, Bárány Róbert, Zsigmondy Richárd, Szent-Györgyi Albert, Hevesy György, Békésy György, Wigner Jenő, Gábor Dénes, Polányi János, Elié Wiesel, Oláh György, Harsányi János, Kertész Imre). Legtöbbjük azonban csupán magyar származású, és külföldön érvényesült, kettő kivételével. Egyikük Szent-Györgyi Albert, őt a közoktatási miniszter (1930-ban) hazaszóltotta a tudományos kutatómunka megszervezésének feladatával a Szegedi Egyetemen, ahol aztán Szent-Györgyi felfedezte a C-vitamint, amihez a híres szegedi paprikában talált elegendő anyagot, s felfedezéséért 1937-ben Nobel-díjat kapott. A másik kivétel Kertész Imre regényíró és esszéista (1929), az első magyar irodalmi Nobel-díjas (2001). De hát ő is felváltva Németországban és Magyarországon él, s német könyvkiadók terjesztették fel Nobel-díjra. Túlélte Auschwitzot meg a holokausztot, ez az élmény azonban annyira úrrá lett rajta, hogy amikor ír, valójában a holokausztról ír – regényt vagy esszét, mindegy, mert e két műfajnak mestere. Neki köszönhetően szereztünk tudomást a 20. századi, vég nélküli szenvedések számos epizódjáról. Első regénye, a *Sorstalanság* (1975) egy fiúról szól, aki koncentrációs táborba került; legutóbbi regénye pedig, a *Felszámolás* (2002), egy emberről, aki a lágerben született, túlélte a borzalmakat, író lett belőle, de később, érett férfi korában, öngyilkos lesz.

Az említetteken kívül Magyarország még számos kimagasló művésszel ajándékozta meg a világot, olyanokkal, akiknek művei ma is csodálatot keltenek, s akik továbbra is az emberiség alkotói eszményképeinek számítanak. A 20. század vonatkozásában elegendő, ha ezúttal csak néhány nagyság: Ady Endre, Bartók Béla, Hamvas Béla, Szabó Lajos nevének említésénél maradunk.

A nagy műveket alkotó magyarok – tudósok, művészek egyaránt – tudatában vannak azon vérkereszteződésnek, melynek a dolgok természeténél fogva hordozói. Karácsonyi Sándor írta: „Nekünk magyaroknak az a dolgunk, hogy ázsiai tartalmunkat európai formában tudjuk elmondani.” Kodály Zoltán ennél is szókimondóbb: „Egyik kezünket még nogaj-tatár, votják, cseremisiz fogja, a másikat Bach és Palestrina. Össze tudjuk-e fogni e távoli világokat? Tudunk-e Európa és Ázsia kultúrája közt nem ide-oda hányódó komp lenni, hanem híd, s talán mindkettővel összefüggő szárazföld? Feladatnak elég volna újabb ezer évre.”

Bartók Béla írta egykor: „A haza – szent. De még nagyobb szentség – az emberiség.” A jelenkori magyar regényíró, Esterházy Péter pedig hangsúlyozza: „De hát nem létezik magyar Tízparancsolat.” Nos, ez azt jelenti-e, vajon, hogy hátat fordítunk a szűk nemzeti (lokális) kereteknek, és az emberiség egyetemes értékeihez térünk vissza, vagy csak a 20. század nagy elméi látják így? Esetleg Fülep Lajos gondolata marad örök érvényű: „Az univerzális és a nemzeti korrelatív fogalmak.”

Epilógus

1.

Itt nemcsak arról van szó, hogy valamely kultúra mivel rendelkezik és mit nyújthat, első kritériumként, hanem arról is, hogy egy másik kultúra mit képes és tud befogadni, második lényeges kritériumként. Talán nincs is olyan nemzet, amelynek nincs mit felkínálnia, viszont sok az olyan, amely képtelen (a mások értékeit) meglátni, feltárni és befogadni. Két műveltség, akárha szomszédosak is, annyira eltérő lehet, hogy egy adott pillanatban nem tudja befogadni a meglévő értékeket, míg máskor igenis képes azokat felfedezni, befogadni és gyümölcsöztetni is. A közlekedési edények valamiféle törvénye szerint: átfolyás csak akkor lehetséges, ha megvannak hozzá a feltételek.

Akkor hát nézzük, a legutóbbi százötven év során hogyan viszonyult a szerbség a magyar irodalomhoz? Értékek – láttuk – voltak, vajon felismerték-e, és éltek-e velük?

A 19. század második felében a szerbek, mindenekelőtt a nemzeti eszme korabeli áramlatától sodortatott magyarországi szerbek, példaképüket látták a magyarokban nemzeti intézményeik (Tudományos Akadémia, Nemzeti Színház, Matica srpska, Szerb Nemzeti Színház) megalapítását illetően, valamint a közművelődés, a művészetek felkarolása, legfőképpen pedig az anyanyelvápolás és az irodalmi élet serkentése vonatkozásában. Magukévé tesznek értékeket, amelyekre szükség mutatkozik, de éppen nincsenek, vagy legalábbis kevés van belőlük.

S így a szerbek is fordítottak műveket a magyar irodalomból, a legkiválóbb magyar szerzők alkotásaiból. A '48-as forradalom bukása után hamarosan Petőfit kezdték fordítani. Méghozzá nem más, mint Jovan Jovanović Zmaj tolmácsolta Petőfi verseit és a *János vitéz* is. Munkáját azután más műfordítók folytatták, úgyhogy Petőfi ismert

és kedvelt költő lett az újabb kori művelt körökben. Úgyszólván egyetlen költőnk sincs, aki – ha tudott magyarul, ha nem – ne próbálkozott volna lefordítani legalább egy Petőfi-verset.

Zmaj lefordította Arany János *Toldiját* is, az egész trilógiát, s a balladákából is átköltött egy csokorra valót. Példáját mások is követték, úgyhogy Arany is megbecsült és ismert költő lett a szerbség körében. Mi sem természetesebb, ha tudjuk, hogy Zmaj a saját verseivel együtt közölte fordításait gyűjteményes műveiben: átköltései sorra megtalálhatók voltak a nyilvános és magánkönyvtárakban, no és az olvasók nemigen törődtek vele, hogy ezek fordítások, fontos, hogy mindez a nagy nemzeti bárd pennája alól és elméjéből pattant ki, és került napvilágra.

Az *ember tragédiáját* is lefordította Zmaj, Madách művét, melynek utóbb még két fordítása született. A drámát igen nagyra értékelték, de természeténél fogva nem lehetett nagy olvasóközönsége.

A magyarság másik írónagyságától, Jókaitól is fordított Zmaj, igaz, nagyon keveset, éppen csak munkássága legelején. Jókai-elbeszéléseket és regényeket elsőnek Antonije Hadžić, Zmaj barátja tolmácsolt szerbül, amit aztán sokan mások folytattak. Az 1857-től 1914-ig terjedő időszakra vonatkozó bibliográfiában 249 Jókai-címszó szerepel; ebből 24 könyvcím, azaz 12 regény és 12 elbeszéléskötet címe. Hogy Jókai mennyire közkedvelt volt, abból is látszik, hogy nincs olyan korabeli szerb folyóirat, amely időről időre nem közölte elbeszéléseit vagy regényeit, ez utóbbiakat folytatásokban. Amikor megjelent *Az aranyember* (Belgrád, 1885), a Szerb Nemzeti Színház hamarosan előadta (1887-ben) a regény színpadi változatát. Jókai írói munkássága fél évszázados jubileuma alkalmából pedig (1894-ben), Aleksander Obrenović király a Szent Száva Érdemrend Nagykeresztjével tüntette ki a népszerű író, mely elismerés egyébként csak a nemzet nagyjainak jár.

Az első világháború után változik a közlés: a figyelem Nyugat-Európára terelődik, minden tekintetben az lesz a példakép. S így marad a második világháború végéig is. A háború után újabb, ezúttal a társadalomra erőszakolt ízlésváltás következik: a szovjet írók válnak ideológiai szempontból kijelölt példaképpé. Csak valamivel később, két magyar író érdemel ki jelentős szerepet és példányszámot. A hatvanas és hetvenes években látnak napvilágot Zilahi Lajos könyvei, melyek 72 kiadást érnek meg, beleértve a *Válogatott művek* tíz kötetét is. Zilahi számít az egyik kereskedelmileg legkifizetődőbb írónak, műveit nyakló nélkül nyomtatják és újranyomtatják, mert megfelel a széles körű olvasóközönség igényeinek. Egyetlen más magyar író sem aratott különösebb sikert, noha egyik-másik alkotása sokuknak megjelent szerb fordításban is.

2.

A 19. század második felének nagy magyar írói tehát nyomot hagytak, széles körű figyelmet keltettek a szerb kultúrában. Egynéhányuk monográfiai szintű méltatásban részesült (Petőfi, Madách), másokról bibliográfiák, tanulmányok jelentek meg. Valamennyien a szerb kultúra elválaszthatatlan részei lettek.

A szerb kultúrélet berkeiben azonban még sohasem fordult elő olyan eset, amely a magas fokú, összpontosított figyelem dolgában ahhoz volna hasonlítható, amiben Hamvas Béla részesült a szerbség részéről. Ezért most róla kell szólni.

Hamvas Béla itteni élete *Fák* című esszéje szerb fordításának megjelenésével vette kezdetét ('Drveće', Letopis Matice srpske, Újvidék, 1980). Majd egész sor esszé és teljes terjedelmű tanulmány követi a lapokban, folyóiratokban, a rádióban. 1980 és 1993 között – továbbá – megjelent 68 bibliográfiai egység, Hamvas írásaiból összeállított, két tematikus folyóiratszám; köztük az alábbi címszavakkal: *Világválság* ('Križa sveta', 1989), *Unicornis* (Ua., 1990), *A bor filozófiája* ('Filozofija vina', 1990), *Titkos jegyzőkönyv* ('Tajni zapisnik', 1991), *Regényelméleti fragmentum* ('Fragment o teoriji romana', 1991). Még ugyanabban az évben, Belgrádban Ki volt Hamvas Béla? címmel kerekasztal-értekezletet hívtak össze. Az első önálló Hamvas-kötet, a *Hyperióni esszék* azonban csak 1993-ban jelent meg ('Hiperionski eseji' címmel, Szerb Matica Kiadó, Újvidék; recenzensek: Božidar Kovaček és Thomka Beáta). A lapokban, folyóiratokban közölt írások anyagából további 29 kötet látott napvilágot, vagyis Hamvas összes jelentősebb, magyarul megjelent műve. Sőt, mi több (szerb fordításban!), már nyomdafestéket látott az *Anthologia humana* című, az ókori Egyiptomtól napjainkig terjedő szöveggyűjteménye, valamint egy válogatás a szerző gondolataiból, aforizmaiból *Hamvas-breviárium* címmel ('Hamvašev breviar', 2001). Összegyűjtött műveinek kiadása, összesen ötven címszó, előkészületben van; ez a projektum a magyarországi kiadványok mellett azt a tízkötetnyi válogatást is felöleli, amely a lapokban és folyóiratokban 1919-től 1948-ig közzétett esszékből és műbírálókatkból áll.

Eddig, a már említett kerekasztal-értekezleten felolvasott kilenc szöveggel együtt, több mint kétszáz közlemény foglalkozik Hamvas Bélával. Itteni befogadásának témájára, a *Granice iščezavaju, zar ne?* ('A határok eltűnnek, nemde?') főcím alatt tervezett könyvsorozat első darabja is megjelent *Ulazak* ('Nyitány') címmel (Belgrád, 1999), a sorozat többi 15, nyomdakész kötete pedig megjelenésre vár. A Hamvasról szóló első önálló könyv is az olvasók asztalára került, mégpedig Slobodan Mandić: *Sentandrejske bašte* című könyve ('Szentendrei kertek', Zrenjanin–Nagybecskerek, 1999). Itt említendő a Hamvas tudománykritikája témájára írt első diplomamunka megvédése a belgrádi egyetem bölcsészkarán, szerzője Aleksander Paško. Valamint az első magiszteri dolgozat megvédése a belgrádi bölcsészkar magyar nyelv- és irodalom tanszékén (Balla Mónika: *A Láthatatlan történet és A bor filozófiája fordításának recepciója a szerb kultúrában*).

Joggal felmerülhet a kérdés, hogy egy ilyen, viszonylag rövid periódusban (1980–2004 között), honnan ez a külföldi írónak szóló nagy érdeklődés, aminek párja nincs a szerb művelődési életben?

A 20. század végén az emberiség ismételten válaszút előtt állt: a régi értékrend, úgy, ahogyan funkcionált az életben, összeomlott, megbízható támpont sehol, legalábbis nem látszik, nemzedékek jutottak zsákutcába, különösen a fiatalja. Mindez fokozott mértékben érvényes a szerbségre, amely a káosz mélypontjáig merült.

Hamvas új alapokon nyújt átértékelést, s mutat utat új horizontok felé. Ami nem azt jelenti, hogy ő az egyetlen, hogy nincs hozzá hasonló gondolkodó. De Hamvas az, aki – különben igen olvasmányos és vonzó művével – felültele az egységesként szemlélt világot, az egész emberiséget. Ebben a pillanatban nagyon kell az embereknek, mert az elkövetkező századokra szóló új renddel és lehetőségekkel kecsegtet. Az olvasók, elsősorban a fiatalabb nemzedékek, maguknak fedezik fel, mert az eddigi értékrend összeomlása és bukása után benne látják támaszukat.

Hamvas nincs egyedül, sem a nagyvilágban, sem Magyarországon. Olyan gondolkodó, aki hidat képez az alkotóemberek között, és új meg új utakat fedez fel az ember meg az élet másféle felfogásának létező, ámde háttérbe szorított járatai dolgában.

Azonban megjegyzendő, hogy hasonló értékek máshol is vannak, éppen csak észre kell venni és elfogadni. A huszadik században, vajon, nincs valami igen hasonló Romániában? Elég, ha csak egynéhány nevet említünk itt: Eliade, Cioran, Noica, Brâncuși nevét... No, és ami a térség más népeit illeti?...

Okunk van rá, hogy új módon tegyük fel magunknak a kérdést: mi is az értelme annak az útnak, melyet a magyarság megtett Ázsiától Pannóniáig? Tekintet nélkül mindarra, amit a magyarság nyújtott az emberiségnek, a 20. század derekán és a század második felében talpra állt egy nemzedék, amely új, másféle értékeket kínált föl nemcsak honfitársainak, hanem az emberiségnek is. Hogy a világ mikor fogadhatja el majd eszméiket, más kérdés; lényeg, hogy ez a nemzedék a legkedvezőtlenebb feltételek közepette valószínűleg megművélte – amely most másoknak is kínálkozik –, és várja a maga felfedezőit. Vajon nem ebben rejlik talán a magyarok bejövételének értelme Európába?

Hamvas Béla mellett hadd legyen szabad még egy pár kimagasló nevet említeni. Ezek: Szabó Lajos (1902–1967), Tábor Béla (1907–1992), Várkonyi Nándor (1896–1975) gondolkodók; Vajda Lajos (1908–1941) festőművész; Weöres Sándor (1913–1989) költő; Márai Sándor (1900–1989) író; Bibó István (1911–1979) jogász, történész; Fülep Lajos (1885–1970) művészettörténész...

Ez erőteljes és sikeres egyéniségek különös társaságának talán legtümörebb jellemzése Szabó Lajos egy gondolata lehetne: „Nem az Isten antropomorf, hanem az ember teomorf.” Nem a túlélésért való harc, hanem az ember a teremtő, a mikroteosz.

3.

Hozzászoktunk a közismert megfogalmazáshoz, miszerint a kisebbségek hidat képeznek a nemzetek, országok, kultúrák között; amiben van is igazság. De nem lehet nem észrevenni bizonyos – enyhén szólva – furcsa jelenségeket. Az alkotók itt szóban forgó nemzedéke háttérbe szorult, s kimaradt a fő áramlatok sodrából Magyarországon; jó sok időbe, alkalmasint egy-két évtizedbe telik, amíg a nyugati értékek utáni áhítozás elfogadhatóvá mérséklődik, s a köz már csak akkor figyeljen fel a saját, hazai értékeire. De hát az anyaországi kultúra határozza meg a mindenkori értékskálát, s így aztán a vajdasági magyarok nincsenek abban a helyzetben, hogy meglássák ezeket az elhanyagolt és háttérbe szorult értékeket. Mint ahogy zömében nem érdeklik őket a mi

irodalmi értékeink sem, hanem – úgyszólván kizárólagosan – a magyar irodalom felé fordulnak, a bevett értékrend szerint.

Hamvasnak (meg az említett írónemzedéknek) bármekkora jelentősége van is a szerbség körében, ami most már bizonyossá vált, a kisebbségben élő, magyarországi szerbek érdeklődése a szerb irodalomra és műveltségre irányul, ami érthető, ugyanakkor azonban, tudomásul sem veszik a magyar irodalom alkotásait és a környezetükben zajló kulturális élet megnyilvánulásait, sőt, mintha távol tartanák maguktól ezeket az értékeket.

A nyitottság mekkora fokának elérését kell megengednünk magunknak ahhoz, hogy mások kulturális értékeire is ráérezzünk, azok hiányát érezzük, és hogy bensőségesen betöltsék életünket?

Jócskán meglepődtem, amikor felhívták figyelmemet, ki az a két legszorgosabb tevékenykedő, aki olyan állhatatosan foglalkozik a magyar kultúrával. Az egyik Božidar Kovaček, szülei bosnyákok, ő maga is Boszniában született, vagyis jövevény; a másik: jómagam, a szüleim hercegovinai telepések, én már, igaz, Bácskában születtem. Ámde hol vannak az őslakos szerbek nemzedékei? Akad-e belőlük egy is a láthatáron?

(Borbély János fordítása)

(Fejezetek A magyar civilizáció című egyetemi kézikönyvből)

